

дніпровській низовині. Місцеві ґрунти не скрізь сприятливі для землеробства, крім чорнозему поширені дерново-підзолисті, болотні, торфові і солончакові [2]. Проте наприкінці XIX – на початку XX століть традиційними заняттями населення цього краю залишалися землеробство й тваринництво. Польові земельні наділи переважно складали 3–5 десятин, а в деякого 8–10 або й одну десятину [3], були й городники і зовсім безземельні, яким доводилося будувати хату на орендованій землі або йти в підсусідки [4]. Вирощували, як розповідають старожили, основні традиційні зернові культури: озиме жито, яру пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, озиму пшеницю, олійні культури, сіяли також коноплі, рідше льон. Щороку частину землі, стерню ралили на пар. На городах вирощували овочеві культури: картоплю, буряки, моркву, капусту, огірки, цибулю, часник, а в кого не вистачало поля, то сіяли при городах трохи конопель. За даними подвірного перепису 1900 року селяни ще тримали як тяглову силу воли. Так, у с. Бзів на той час у селян був 261 віл, пізніше замість них заводили коней. Обробляли землю плугами, більшість господарів мали одну конячку, тому спрягалися. На поширених супіщаних ґрунтах успішно застосовували для обробітку однозубе дерев'яне й залізне рало, ще й на початку XX ст. воно залишалося основним орним знаряддям, оскільки вимагало значно меншої тягової сили. У деяких господарствах було й двозубе рало. Сіяли вручну із коробки, плетеної з пучків соломи і лози. Посіви боронували дерев'яними і залізними боровами [5]. За статистичними даними на 1900 рік у селах, що належать до сучасного Баришівського району, працювало два десятки ковалів, які виготовляли плуги і борони у сільських кузнях [6]. На початку XX ст. у заможніших хліборобів почали з'являтися фабричні плужки (поширенішим був «рачок»), але в більшості дрібних господарств, за статистикою, переважали традиційні знаряддя. Так, у Баришівській волості у 1900-х роках нараховувалося 108 дерев'яних плугів і 3 однолемішні залізні, у Бзові – відповідно 50 і 61, однозубних рал у сусідній Селичівці – 220, у Бзові – 180 рал і 2 сохи [7]. Урожай зернових збирали косами, жали серпами, в'язали перевеслами в снопи і складали в полукіпки і в копи (по 30 і 60 снопів), після того їх звозили до клуні. Традиційне давнє знаряддя обмолоту – ціп, бідніші молотили ним у клунях на току цілу зиму, з ціпом наймалися в молотники за хліб, за гроші. Заможніші купували молотарку, впрягали шестеро коней, молотили самі, позичали іншим господарям за відробіток чи за плату. Хто вирощував багато зерна, купував віялку, інші господарі віяли вручну з мірки, на решетах.

Навколо села були великі випаси для худоби. «Люди держали багато скотини, розводили

СВИРИДА Раїса
(Київ)

ДО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КИЇВЩИНИ (за матеріалами досліджень Баришівщини до Наукових обґрунтувань ТЕПу хати із с. Бзів)

У минулому село Бзів входило до Переяславського повіту в складі Полтавської губернії. На карті України Боплана 1631 року Баришівка позначена як невеличке містечко. На той час в центрі містечка жили найзаможніші ремісники: швець, кравець, столяр, торговці та шинкарі, у дальших вулицях – міщани і окремо власники «халуп» [1]. У першій половині XIX ст. Баришівка стала волосним центром Переяславського повіту Полтавської губернії, зберігаючи за собою роль значного для навколишніх сіл торговельно-ремісничого центру Лівобережжя.

Баришівський район розташований на При-

свиней, овець, домашню птицю» [8]. Крім орної землі були левади й гаї, по селах збереглися навіть назви кутків – Гаї і відповідні прізвища – Гаївий. У гаях росли дуби, березняк, в кінці левад – верби. Місцевість Лівобережжя має невисокий рельєф, помережаний водоймами озер, річечок із луками та заплавами. Навіть у найсухіше літо не пересихали озера і різні мочарі без визначених берегів [9]. Завдяки сприятливим умовам було розвинене рибальство. З Дніпра заходило багато риби, у болотах і заплавах водилися в'юн, карасі. «Риба не вибувала, у повінь вода піднімалась до будівель, щука підпливала під саму клуню, і дід ловив її. За ту рибу люди голод пережили» [10]. Зимом ловили плетеною з лози кобзою, літом, коли біжить вода, ставили «в'ятери», верші. Ловили рибу плетеними сітками, волоками, саками, під осінь – підсаками, «карацата, в'юнчики підсушували, товкли в ступі і просіювали в горицки, додавали до страви» [11].

Домашні ремесла

Майже в кожній селянській хаті пряли коноплі, рідше льон, овечу вовну. Довгими осінніми вечорами гурти дівчат, молодичь збиралися по хатах зі своїми прядками, гребенями з мичками на до світки, до них приєднувалися хлопці, чоловіки, хто зі своїм ділом, хто допомагав, а більшість із них – розважалися. З конопляних очосів, що лишалися на гребені, пряли на великі веретена товсте прядиво – «валили вал», з якого ткали мішковину, товсті кодрі. Дуже бідні селянки наймалися прясти, це були виснажливі заробітки, від яких за довгі роки стиралися й пучки. Після різдвяних свят починали ткати. Були ткачі, чоловіки й жінки, що спеціалізувалися на виготовленні полотна, рушників, скатертей, ряден, килимів у Баришівській, Березанській, Войтівській волості. Крім того, у Баришівській волості виготовляли плахти, працювало 6 плахитниць [12]. Традиція виготовлення «красних» рушників з часом поширилася по багатьох селах, ткали такі рушники і в с. Бзів. У Скопцях (Веселинівці) графиня Семіградова заснувала ткацьку артіль, де діяв відомий осередок килимарства і вишивання. Були в селах свої теслі, покрівельники солом'яних дахів, ковалі (робили плуги, борони, рогачі, кочерги тощо), колісники, стельмахи (виробляли дерев'яні плуги, сани, вози), бондарі, столярі, гребінщики, лимарі, овчинники, шерстобити, пічники, іконописці і малярі, останніх у Баришівській волості заявлено 15 [13]. Сільські кравці шили керсетки, юпки, свитки та інші селянський одяг, шевським ремеслом особливо займалися жителі Баришівки. Сама назва містечка за легендою походить від хутора Великого Князя Бориса, в якому жили шевці-чоботарі. За великі бариші почали називати цей хутір Бариш-шевський [14]. Були свої шапошники, смушки закупаючи у Полтаві і Бердичеві [15], «шили все, - як казали стар-

ші люди, - з ніг до голови». Майстри працювали самі, або з допомогою родини, рідко хто набирив учнів. Виготовляли речі для себе і на замовлення, ткачі продавали свої вироби на місцевих і навколишніх ярмарках. Кустарі працювали цілий рік і продавали свій товар скупщикам. Гончарний посуд привозили із-за Дніпра – з Київщини, а з Чернігівщини доставляли гончарні і дерев'яні вироби, зокрема і обичайки, з яких майстри з Баришівської волості виготовляли сита.

Планування села, садиби

У плануванні сіл переважає традиційна для всієї Наддніпрянщини вулично-садибна забудова місцевості залежно від рельєфу з виділенням центральної частини, де ставилися громадські будівлі. На підвищених ділянках розміщували хати з подвір'ям, до низин спускалися городи, за ними тяглися левади. У центрі села традиційно розміщувалась церква.

Орієнтація хати на садибі, як і майже всюди в Україні, визначалася за сонцем, хата ставилася вікнами на південь. Перед хатою або на причілку загороджували ліскою городець для квітів. Тут росли канупер, шовкова трава, пижма, любисток, півонія, безсмертник (мороз), ласкавці, чорнобривці. Поблизу хати садили півники, кущі бузку, калини. В городі сіяли васильки, цириглядки (айстри), нагідки.

Навпроти хати перед вікнами, як правило, ставили рублену комору на зерно із засіками, куди засипали жито, ячмінь, овес, пшеницю. У бідніших зерно поміщалося в солом'яниках і діжках. Для худоби ставили хліви рублені і сошні (корівник, конюшню), овешник (лісяні стіни з присішками), хліви для свиней і рублені сажі (останні не збереглися, тому до музейної садиби підібрані подібні будівлі з сусідніх Переяславського та Бориспільського районів). У заможних господарів був сінник на 2-х сохах, а в городі, подалі від двору, стояла клуня на дубових сохах, стіни з ліси або дощаті, двері високі на довгій стіні, щоб заїжджав віз зі снопами. Перед клунею вигороджували задворок. Для зберігання картоплі, овочів робили погребі з погрібником, або копали тільки яму і накривали лядою. Для вироблення ободів до коліс, санних полозів в кінці города майстри робили парню в ямі [16].

Щоб молоти зерно, ставили вітряки. Так, у с. Бзові раніше було 6 вітряків, у 1963 році стояли ще 3 вітряки.

Будівельні традиції

На Лівобережній Київщині наприкінці 19 ст. побутують традиції і сошного, і зрубного будівництва. У селах Згурівського і Яготинського районів переважали сошні будівлі, а в Баришівському і Переяслав-Хмельницькому районах будували у зруб із не дуже товстих протесаних плах. «Старі хати будували в замки, «у вугла». Основний будівельний матеріал – сосна, на

підвалини брали дуб, на сволюки – вербу, сосну. Музейна хата, перевезена з с. Бзів, рублена із сонових плах, в'язаних у замки з короткими, рівно відрізнаними випусками, на дубових підвалинах. Довкола стін власне хати заплетена лісою глиняна призьба. Зруб хатньої комори піднятий над землею на дубових стоянах. Дах чотирихислий, на кроквах, ушитий по латах парками з житнього околоту. Гребінь солом'яний, невисокий, укладений сніпками (у цій місцевості його називають «спина»), придавлений півзинами. Освітлюється хата п'ятьма великими вікнами на шість шибок: по два з чола і причілка та одне напільне. *«Раніше у багатших були на вікнах ставні, а у бідних глеєм обводили навколо вікон завширки до 6 см, було хто й обводив червоним. Скло закладали у гару»* [17]. Сіни у давніх хатах були без стелі, з двома дверима. У хаті стеля укладена з дощок по поперечних сволочках, поверх поздовжнього митого сволока з вирізьбленим хрестом, *«у старинних хатах був поздовжній сволок і поперечні сволочки»* [18]. Стіни хати зовні та всередині мащені й білені, внизу на стінах і на призьбі робили підводки червоною глиною завширки до 3 см. Сіни й комору не мастили.

Хатне обладнання

Внутрішнє обладнання житла відповідає загальноукраїнським традиціям сталого розміщення печі, полу, лав, стола. В облаштуванні покутя побутує архаїчна, подібна до поліської, традиція розміщення ікон по обох стінах на довгих полицях, що сходяться на покуті без «вуглової» ікони. Але на відміну від Правобережного Полісся, на Київському Лівобережжі на місці такої ікони у покутньому вуглі сходяться довгі орнаментовані кінці рушників. Як і на Правобережній Київщині, тут поширені варіанти розміщення жердки над полом і упоперек, і поздовж. У конструкції печі побутує лівобережний тип, поширений і на Чернігівщині, а саме: прямостінний комин з коминком, який на Чернігівщині називають «пеколок», на ньому ставили каганець. Комин викладали з цегли, підпіччя – глинобитне. Зверху на комин ставили горщик із салом для затовкування борщу. На припічку – місце для горщиків, макітерки, миски з ложками, друшляка, ковганки та іншого необхідного посуду. Піч, підпіччя завжди білили, а черінь і припічок мастили червоною глиною, челюсті й припічок підводили на два пальці червоною глиною, *«припічок змащували кожного тижня, його держали у великій чистоті»* [19]. На привалку, застеленому рядниною, біля печі стояли одна-дві скриньки чи сундучки, в яких складали святкові хустки, жіночі та дівочі прикраси: намиста, стрічки тощо. Стаючи на скриньку, діти вилазили на піч. Якщо не було скриньки, то ставили якийсь клумак – із збіжжям чи ще з чимось. На черіні спали малі діти, баба, дід. Як велика піч, то 5 душ ляга-

ло. Застеляли черінь ряднами. Перед піччю підвішували жердку на мотузках для рушника, а на печі, близько до напільної стіни висіла жердка для цибулі, підсушування одягу, тканини, при стіні робили і полицку, на якій складали вузлики з насінням. У кутку біля печі ставили рогачі, кочергу, хлібну лопату. Від печі вздовж стіни влаштовували піл для спання: на ослонах укладали дошки від привалка до причілкової стіни. Ці дошки, як і лави та інші дерев'яні меблі, мили і чистили піском, польовим хвощем або корінням пирію так, що згодом дошки виблискували. На полу попід стіною для підвищення лежав дерев'яний підголовок. Піл застеляли ряднами, товстими кодрями, у кутку складали постіль і накривали рядниною, на празники накривали ліжниками, розстеляли килим. На полу лежали рубель і качалка. Над полом підвішували велику жердку. Для кріплення жердки до сволока прибивалось «вухо» – дощечка з отвором, оздоблена традиційним різьбленням з антропоморфними ознаками, другий кінець жердки закладався у накладку, прибиту до стіни. На жердку вішали одяг, у свято – килим. До сволока над полом підвішували колицку. Це дерев'яна рама, або скручена дугою лоза, обтягнута рядниною з чотирма вервечками для підвищення. На вервечки прив'язували яскраву крайку. Угорі при стіні над полом робили полицю, на якій складали сорочки, полотно тощо.

Уздовж стін, причілкової і передньої, стояли довгі лави (соснові, дубові), завширки 50–60 см, на круглих стовпчиках. На свято лави застеляли білими ряднинами, тканими «в кружку», «сосонку» [20]. На покуті, де сходяться лави, виставлялися обрядово-ритуальні предмети на родинні й календарні свята (свячена верба, маковіяний букет, різдвяна кутя й узвар та інші). На причілковій лаві під сволоком, *«де сволок кінчається, або на полу на покуті стояла хлібна діжа»* [-21]. Перед лавами на покуті стоїть стіл, довжиною 2 – 2,5 метри. Стіл застеляли в будень домотканими скатертями, у свято – килимом у хресті, у квіти, поверху – білу скатертину. На столі завжди лежала хлібина, накрита рушником. У будні їли за малим обіднім столиком, взимку на полу, а теплої пори – посеред хати, у снігах чи надворі. У ряду із столом стояла скриня, як дозволяла хата, то й дві, а в бідних вона була і замість стола, на скриню також стелили скатерть. У заможних великих сім'ях скрині стояли і в коморі, і в снігах: купували дочкам на посаг і кожна невістка привозила свою скриню. В одній складали кожухи, в іншій – юпки, керсетки, окремо лежали сорочки, полотна тощо. Купували скрині на базарі у Барішівці.

На причілковій стіні над застільним вікном влаштували на кілочках полицку – різьблену зубцями божницю для образів. Від покутнього вугла до сволока ставили парами благословенні ікони,

до них додавали «образ Миколая, Пантелімона, Варвари, Катерини» та інші, «бувало п'ять пар ікон на причілку, безпартні ікони збоку [22]. Скільки в хаті жило одружених пар, стільки й благословених ікон. Над таким рядом ікон накладався на двох кілочках один довгий рушник (до 8–10 метрів), перетканий червоними пасками і ширшими рядами червоних орнаментів із вкрапленням синього або чорного кольору. Посередині рушник складався в три складки, а довгі орнаментовані кінці розпиналися очеретиною, один біля сволака, а другий у покутньому вуглі. «На великий празник – великий рушник» [23]. Під божницею, над вікном і на пари ікон вішали менші рушники, а обабіч вікна – невеличкі ікони. На чільній (передній) стіні над вікном також були образи на полиці або на цвяхах. Над образами від вугла до передпідного вікна на кілках висів такий самий довгий червоний рушник. За рушник над образами закладали квіти: васильки, ласкавці, повняки, крокіс, на Покрову – безсмертник (мороз). Між вікнами передньої стіни вішали дзеркало з рушником або робили круг із квітів – ласкавців, васильків, крокісу, теж під спільним довгим рушником. «Як празник – Роздво, Паска – у хаті, умри, щоб рушнички були. По-давньому більшість рушників були красні. Як прибиру, то, видимо, що празник. Споконвіку завітчують хату гвоздиками й чорнобривцями» [24]. Долівку на свята встеляли соломкою з околоту, лігом – травою. Перед покутем висіла скляна лампадка. Дехто згадує, що робили до Різдва павуки, на жнива плели із соломи ланцюжки.

На сінешній стіні, проти печі підвішували мисник (судник) на три-чотири полиці, де виставляли найкращі мальовані миски, кухлики та інший посуд. Як і на Лубенщині, тут побутували і кутові мисники полицею або шафою. Ложки тримали в череп'яній мисці на полиці чи на припічку або в плетеному з лози кошику, який підвішували до сволака біля печі, чи до мисника. Була полиця довга над дверима, на ній ставили глечики, перевернуті горщики, складали випечений хліб, накритий рушником. На лаві стояло відро з водою, біля нього коряк, або велика дерев'яна чи череп'яна миска для миття та інший похватний посуд. Біля мисника підвішували сито, макогін, на кілках висів утиральний рушник.

За сволачки закладали гребінь, гребінку, на сволок клали книжки, квіти, викладали випечений хліб, накритий рушником. «Сволок прикрашає хату... (на нього) накладаються запашні квіти. Утвори між сволоком і стелею закладають квіти, зберігають цінні предмети: намисто, стрічки, серезки тощо» [25].

Сіни. У сінях білилася тільки хатня стіна, а бовдур мастили рудою глиною. Під стіною стояла скриня з плоским віком, поряд – нож-

на ступа, в якій щодня товкли на кашу просо, гречку, на кутю – ячмінь: «у другій матері було восьмеро дітей і нас троє, то я із ступи не злазила» [26]. У сінях стояли ослін, жлукто, ночви, жорна. У кутку було коромисло, діжка з водою, відра. Коромислом носили не лише воду, з ним ходили й прати до річки. Сіни були без стелі. На гору ховали ткацьке начиння, різний посуд. У сінях стояла кичка – товста колодка, на ній рубали соломку, був ушак – діжка з ушками носити на палиці корм для худоби.

Хатня комора мала підлогу, тут зберігалися харчові припаси і всяке «хазяйське добро». У солом'яники, діжки насипали зерновий хліб, стояли липівки для меду. У діжках держали сало або підвішували його у мішку на хрестовині на горі. На широкій лаві, або ослоні стояли тикви, глеки з олією, мірки дерев'яні з ручкою, плетені з соломи коробки, менші й великі для просіювання борошна, ночівки, лежав праник. У плетені лозою з соломи горлашки (шияни) засипали гречку, квасолю та інші продукти. По стінах на кілках висіли решета, підрешіток, серпи, дерев'яне барильце з ручкою (брали на поле з водою в жнива), корзина, кошівка, прядиво, клубки тощо. На жердці висіли мішки, свити, кожухи. У коморі зберігалися різні інструменти: столярські, бондарські, сокири та інше.

Доморобна тканина (хатня тканина)

У селах Лівобережної Київщини здавна було дуже розвинене ткацтво. Різного ґатунку полотно розрізняли за номерами берда: 12 – 14-е, тонше плоскіне, йшло на сорочки, найтонше, 15–18-е – на хустини, заможніші шили з нього святкові сорочки. Грубше полотно, 9–10-е з матірки, йшло на чоловічі штани, бідним на спідниці, а то й на сорочки.

У цьому краю склалася традиція виготовлення тканих в орнаментальні ряди довгих рушників, які широко побутували і в сусідніх районах Київщини й Чернігівщини. Такі рушники продавалися на ярмарках, виготовлялися на замовлення, їхні орнаменти взаємозапозичувалися. Ткали їх із самопрядних ниток, додаючи у піткання куповану бавовняну червону, чорну, синю заплоч, або самі фарбували свої нитки. Тут також ткали «орлові» рушники, в яких переосмислювалися гербові орли царської корони і традиційні пари пташок.

Рушники святкові ткані у широкі ряди геометризаних квітів, дубового листа, які розміжувалися вужчими суцільними червоними пасками із вкрапленням білих і чорних, або синіх смужок. Середина цих, дуже довгих рушників перетикалася по всьому полю вузькими смужками синіми, червоними, іноді подвійними. Буденні рушники перетикалися на кінцях простими смужками в кілька рядів.

Рушники шиті. Для них брали лляне або плоскіне полотно, «шили» червоною і чорною заплоччю хрестиком рослинним орнаментом (калина, виноград, лілеї, січений мак, дубове листя та інше). Давніші рушники шили старовинним київським рушниковим швом, в яких збереглися надзвичайно давні орнаменти з квітами-хрестами, про що свідчать колекції М. Біляшівського і Д. Щербаківського. Рушники шили і мережками, іноді з «червоним обводом», настилом з вирізуванням. Для цього тонко пряли нитки з плоскіни, льону, потім їх відбілювали. Шиті рушники були не такі довгі, їх вішали окремо на кожен образ, або на пару, на свято у хаті було багато «красних шитих київських» рушників – 10–15.

Скатерті ткали з конопляного прядива на чотири поножі у складні перебірні орнаменти: «в гречку», «в кружку», «в сосонку», «у зубці», «у ряди». На кінцях перетикалися червоними, синіми вузькими й ширшими смужками, в два – три ряди. Скатерть стелили на стіл, на скриню.

Рядна ткали з конопляної пряжі «у кружку», «у сосонку», зшивали з двох ряднин. Були рядна однотонні і «писані»: переткані по всьому полю або на кінцях вузькими смугами – коричневими, темносиніми, темнозеленими. Ряднами застеляли піч, під, ними укривалися.

Кодрі подібні до ряден, зшиті з двох половин, але значно товщі, їх ткали з товстого валу. Кодрі стелили для спання і ними вкривалися.

Ліжники вовняні темнокоричневі і сірі, на конопляній основі перетикалися самопрядною вовною у «білі, сиві паски на два пальці» [27].

Килими ткали з пряденої овечої вовни, яку фарбували, основу навивали конопляну. Орнаменти: різнокольорові яскраві квіти, хрести на темному тлі, ромби, обрамлені по краю зубчатою каймою. У Веселинівці діяла фабрика, а пізніше артіль, заснована на народних традиціях, де зберігались і поширювалися давні й новіші зразки місцевого килимарства. Килимами застеляли на свято столи, скрині, вішали на жердку, як з'явилися ліжка, то – на стіну, використовували в родинних обрядах – весіллях, родинах, похоронах.

Народне вбрання

Традиційне жіноче й чоловіче вбрання має загальноукраїнські складники: натільна сорочка і поясний одяг, до яких додається взуття, верхній одяг, головні убори, до жіночого – прикраси. «У старину як бідні, так і багаті, носили одяг майже всуціль із домашніх матеріалів, виготовлених домашніми способами» [28]. На початку ХХ ст. поширюється мануфактурне виробництво, витісняються старовинні матеріали і крої «у багатих від надлишку, у бідних від нестачі» [29]. Через практичність не виходив з ужитку кобеняк або керез з товстого домотканого сукна з кобкою, його вдягали на мокру погоду на кожух, брали в поле. Старше покоління трималося старовини,

носили свити, кожухи, юпки. Побільше справляли вбрання молодим до одруження: «у мамі було дві кожушанки, три ватянки, три крамні легкі юпки (чорні, сиві) до вусів, вісім карсетів, спідниці у вісім пілок, багато сорочок [30]. Ще майже до Другої світової війни існував звичай, щоб молода шила молодому до весілля сорочку: *мати вишила батькові сорочку, як йшла заміж, це було в 19 чи 20-у році.*» [31].

- 1 Історія міст і сіл. Київська область. – К., 1971. – С. 73.
- 2 Географічна енциклопедія України. – К., 1989. – Т. 1. – С. 71.
- 3 Записано у селах Бзів, Гостролуччя, Селище Барішівського р-ну у 2000 році.
- 4 *Стороженко А.* Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – С. 197, 202.
- 5 Матеріали подворной переписи Полтавской губернии. Переяславский уезд. – Полтава, 1905. – С. 18.
- 6 Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям в 1898–1900 гг. – Полтава, 1901. – 127, 131, 137.
- 7 Матеріали подворной переписи Полтавской губернии. Переяславский уезд, – Полтава, 1905. – 18.
- 8 Записано у с. Бзів у 2000 році від Кулик Ольги Пантелеймонівни, 1927 р. н.
- 9 Географічна енциклопедія України. – С. 71.
- 10 Записано у с. Бзів у 2000 року від Кулик О.
- 11 Записано там само.
- 12 Кустари и ремесленники Полт. Губ. – С. 127, 128, 131.
- 13 Там само. – С. 127.
- 14 *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1852. – Т. 3. – С. 430.
- 15 *Арандаренко Н.* Названа праця. – С. 430.
- 16 Записано у с. Гостролуччя у 2000 року від Коваль Катерини Антонівни, 1913 р. н.
- 17 Записано у с. Бзів від Кулик О.
- 18 Записано у с. Борщів Барішівського р-ну у 2002 році від Гайдай Олександри Максимівни, 1916 р. н.
- 19 Записано у с. Бзів від Кулик О.
- 20 Записано там само.
- 21 Записано там само.
- 22 Записано у с. Паришків Барішківського р-ну.
- 23 Записано у с. Паришків від Булих Марії, 1908 р. н.
- 24 Записано у с. Райківщина Яготинського р-ну у 20-04 році від Пінчук Ганни Миколаївни, 1926 р. н.
- 25 *Падалка П.* Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте. – Полтава, 1905. – С. 28.
- 26 Записано у с. Борщів у 2002 році від Кирди Марії максимівни, 1916 р. н.
- 27 Записано там само.
- 28 *Падалка П.* Названа праця. – С. 30.
- 29 Там само. – С. 31.
- 30 Записано у с. Сулимівка Яготинського р-ну у 2002 році від Погибенко Любові Дмитрівни, 1916 р. н.
- 31 Записано у с. Безуглівка Згурівського р-ну у 2003 році від Іваницької Катерини Іванівни, 1925 р. н.

За польовими дослідженнями та науковими джерелами характеризуються природні умови краю, особливості господарства та занять, планування садіб і будівельні традиції, облаштування житла, традиції ткацтва і народного вбрання.